

Politieke en economische democratie

Vrijheid, gelijkheid en de autonomie van het individu

Paul Meijs en Wim Jansen¹

Het begrip democratie typeerde oorspronkelijk het politieke systeem van de Atheense stadstaat in de Griekse oudheid. Letterlijk betekent democratie 'heerschappij door het volk', waarmee tevens de zelfbeschikking van het individu wordt aangegeven.

De zelfbeschikking van het individu binnen een liberale democratie omvat fundamentele waarden zoals vrijheid, gelijkheid, zelfontplooiing en de autonomie van het individu. Dit artikel toont aan dat deze waarden verschillend worden geïnterpreteerd en met elkaar in verband worden gebracht. Hierdoor kan democratie in feite worden opgevat als politieke democratie of als economische democratie. In de eerste paragraaf wordt aangegeven hoe deze liberale waarden binnen de klassieke politieke filosofie vanaf John Locke worden gehanteerd. Uit deze paragraaf moet duidelijk het onderscheid tussen politieke en economische democratie naar voren komen. In respectievelijk de paragrafen twee en drie staan meer moderne interpretaties van politieke en economische democratie tegenover elkaar, waarbij enerzijds de nadruk ligt op politieke en

1 Paul Meijs (1953) is sinds 1981 universitair docent sociale filosofie en filosofie van de economie aan de Faculteit der Wijsbegeerte van de Katholieke Universiteit Brabant. Hij publiceerde in diverse tijdschriften over politiek en economie, is mede-auteur van de bundel: Adam Smith. Ethiek, Politiek, Economie, 1986, en auteur van het boek: Eigendom tussen politiek en economie. Naar een moderne opvatting van eigendom, 1989. Wim Jansen (1962) is econoom en mede-auteur van het boek: Eigendom tussen politiek en economie. Naar een moderne opvatting van eigendom, 1989. Dit artikel is een gewijzigde versie van de bijdrage "Vrijheid, gelijkheid en de autonomie van het individu" aan de VVPE-kongresbundel: "The financial system: does political economy matter?", mei 1989.

burgerlijke rechten en vrijheid en anderzijds op sociaal-ekonomische rechten en gelijkheid. In de vierde paragraaf tenslotte wordt aangetoond dat deze twee interpretaties van democratie en de daarmee samenhangende liberale waarden vrijheid en gelijkheid op een adequate wijze met elkaar kunnen worden verenigd tot een synthese. Deze synthese duidt erop dat niet óf vrijheid óf gelijkheid bepalend is voor de autonomie van het individu, maar dat beide waarden tegelijkertijd in politiek én ekonomisch opzicht in bepaalde mate voor ieder individu zijn gerealiseerd.

1 Vrijheid versus gelijkheid

Vanaf de Verlichting staat het uit de Griekse oudheid afkomstige begrip democratie gaandeweg weer centraal in de politieke filosofie. De verschillende opvattingen over democratie binnen de liberale traditie gaan gepaard met een waardering voor het autonome individu. Met name de grondleggers van deze traditie, Locke (1632-1704) en Kant (1724-1804), baseren hun opvattingen op de autonomie en de onschendbaarheid van het individu. Bij Locke komt dit tot uitdrukking in het natuurlijke recht van het individu op leven, vrijheid en eigendom. Het individu moet vrij zijn om te kunnen beschikken over zijn eigendom in deze breedst mogelijke betekenis. Kant benadrukt de autonomie van het individu met behulp van zijn ethische stelregel: de kategorische imperatief. Het individu is moreel verplicht zo te handelen, dat de regel die aan een handeling ten grondslag ligt als een algemene wet kan worden opgevat. Met andere woorden, men kan willen dat iedereen volgens deze regel handelt. Dit houdt in dat een individu niet enkel als middel mag worden gebruikt door een ander individu, maar ook altijd doel op zich is.

In het verlengde van deze opvattingen zijn Locke en Kant van mening dat politieke macht moet zijn gebaseerd op de instemming van vrije en gelijke burgers, over wie deze macht wordt uitgeoefend. Deze instemming blijkt eerst en vooral uit het sociale verdrag van allen met allen, dat ten grondslag ligt aan de uitoefening van legitieme politieke macht. Bij Locke betreft dit verdrag de instemming met de inrichting van een minimale staat. Deze staat dient het leven, de vrijheid en het materiële eigendom van de burgers te beschermen. Bij Kant gaat het eerder om de rationele idee van een sociaal verdrag, waaruit de soevereiniteit van het volk volgt. Deze soevereiniteit moet door een republikeinse rechtsstaat worden gegarandeerd. De rechtsstaat garandeert de individuele zelfbeschikking van de burgers, waarmee ook de aanspraken op eigendom van de burgers rechtsgeldigheid krijgen. Volgens Locke en Kant is politieke macht dus noodzakelijk voor de bescherming van de individuele vrijheid van handelen in de burgerlijke maatschappij. Locke en Kant maken in deze een strikt onderscheid tussen staat en maatschappij.

Omwille van de autonomie van het individu en de daaraan gerelateerde souvereiniteit van het volk, moet misbruik van politieke macht worden voorkomen. Locke en Kant pleiten daarom voor een representatief tatiefatiefatiefpolitiek systeem, alsmede voor een scheiding van de politieke macht. Binnen de constitutionele monarchie die Locke schetst, is een gekozen parlement als wetgevende macht dominant ten opzichte van de uitvoerende macht. De uiteindelijke souvereiniteit blijft in handen van het volk. Het volk heeft in het uiterste geval zelfs het recht om in opstand te komen tegen de staat, indien deze de natuurlijke rechten van de burgers schendt. Kant daarentegen meent niet dat het volk een recht heeft om zich te verzetten tegen de legitieme politieke macht. De souvereiniteit van het volk is gewaarborgd als de wetgever zo handelt, dat instemming van het volk in principe mogelijk is. Locke en Kant rechtvaardigen geen volledig democratische staat, in die zin dat ze niet voorschrijven dat de wetgevende en de uitvoerende macht ten alle tijde door de onderdanen ter verantwoording kunnen worden geroepen.

Tekenend voor deze opvatting van zowel Locke als Kant is dat zij in feite alleen diegenen tot het souvereine volk rekenen die een zelfstandige economische positie bekleden. Degenen zonder eigendom hebben bijvoorbeeld geen stemrecht. Ook in deze betekenis is er dus sprake van een beperkte politieke democratie. De functies van de staat relateren Locke en Kant dan ook direkt aan de bescherming van het exclusieve individuele recht op eigendom, dat ongelijk is verdeeld. De gelijkheid van de burgers heeft bij deze auteurs enkel betrekking op gelijke burgerlijke en politieke rechten. Gelijkheid bestaat uit de onderwerping van alle burgers aan dezelfde wet en duidt beslist niet op sociaal-economische gelijkheid. De vrijheid van de burgers om naar eigen goeddunken tot zelfontplooiing te komen, heeft het primaat ten opzichte van sociaal-economische gelijkheid (Locke, 1690; Kant, 1797).

Locke en Kant hanteren in feite wat Berlin een negatief begrip van vrijheid noemt (Berlin, 1958). Onder individuele vrijheid verstaan zij eenvoudigweg de afwezigheid van de uitoefening van dwang en van beletsels veroorzaakt door andere individuen of door de staat. Dit betekent dus dat ook de staat niet mag interveniëren in de individuele ontplooiingsmogelijkheden van de burgers en in de werking van de vrije markt.

Ook binnen de utilitaristische opvattingen van Bentham (1748-1832) heeft deze negatieve vrijheid het primaat ten opzichte van sociaal-economische gelijkheid. Legitieme politieke machtsuitoefening is voor Bentham identiek aan protektieve macht. Dit betreft zowel de wettelijke bescherming tegen mede-burgers als tegen mogelijke interventies door de staat zelf. Met dit vrijheidsbegrip wijst hij tevens op het belang van een vrije ruil op de markt.

Bentham benadrukt hierbij dat individuen streven naar zoveel mogelijk geluk, ofwel nut. De maximalisatie van nut is het uiteindelijke rechtvaardige criterium voor de ordening van een samenleving. De staat moet

daarbij de produktie van de maatschappelijke welvaart mogelijk maken. De belangrijkste funktie die de staat hierin bekleedt, is te zorgen voor de garantie en de bescherming van de veiligheid van de burger en van zijn eigendom. Met de veiligheid is ook de vrijheid van de burger gegarandeerd, wanneer er althans geen misbruik van de politieke macht wordt gemaakt. Daarom is Bentham van mening dat politieke macht enkel legitiem is als deze is gebaseerd op de onmiddellijke instemming van alle burgers. Hij pleit met andere woorden voor een uitbreiding van het stemrecht en daarmee voor een meer uitgebreide politieke democratie. Het politieke systeem moet representatief, tatieftatieftatiefzijn, gelijke burgerlijke en politieke rechten aan alle burgers garanderen en er moeten regelmatig verkiezingen plaatsvinden. Daarbij rekent hij ook degenen zonder zelfstandige economische positie tot de volwaardige staatsburgers, in tegenstelling tot Locke en Kant.

De bescherming van het eigendom van de burger impliceert dat de staat geen inbreuk mag plegen in dit eigendom. Met Locke en Kant is Bentham zodoende van mening dat de staat geen expliciete herverdelingsfunctie heeft. Sociaal-economische gelijkheid is dan ook ondergeschikt aan (negatieve) vrijheid. Een verdere democratisering van het politieke proces leidt dus niet zonder meer tot grotere gelijkheid. Bentham voegt hieraan toe dat dit proces niet wordt bedreigd door de toekenning van het stemrecht aan de niet economisch zelfstandigen. De meerderheid van deze onzelfstandigen zal volgens hem zo verstandig zijn zich in hun stemgedrag uiteindelijk te laten leiden door de economisch zelfstandigen. Een uitbreiding van het stemrecht betekent daarom ook niet meer economische staatsinterventie of een aantasting van de werking van de vrije markt (Bentham, 1776 én 1843).

J.S. Mill (1806-1873) gaat nog verder in zijn opvattingen over democratie. Zijn uitgangspunt is dat de individuele nutsmaximalisatie en daarmee het individuele geluk bestaat uit het ontplooiën van zoveel mogelijk menselijke capaciteiten. Juist deze ontplooiing is wezenlijk voor de mens. In een rechtvaardige samenleving heeft iedere burger dan ook een gelijk recht op zelfontplooiing. Zelfontplooiing impliceert volgens J.S. Mill participatie aan de politieke macht van alle burgers. De staat moet zelfs participatie aan het politieke proces voor iedereen in gelijke mate mogelijk maken en stimuleren. Zo heeft de staat een funktie in de edukatie van de arbeiders en in de emancipatie van de vrouw. In tegenstelling tot Bentham legitimeert J.S. Mill op deze wijze interventies van de staat in economie en maatschappij.

Door het accent dat J.S. Mill legt op de individuele ontplooiing van capaciteiten heeft hij meer dan zijn voorgangers aandacht voor sociaal-economische gelijkheid van de burgers, naast gelijke politieke rechten en vrijheden. Hij konstateert namelijk dat de bestaande ongelijke verdeling van eigendom een gelijk en effectief recht op zelfontplooiing voor velen in de weg staat. Deze ongelijkheid resulteert volgens hem evenwel niet uit de werking van de vrije markt en het bestaan van privé-eigen-

dom van produktiemiddelen. De in zijn tijd bestaande onrechtvaardige eigendomsverhoudingen beschouwt hij als een konsolidering van de eigendomsverhoudingen uit de feodale tijd, die nu wettelijke bescherming genieten waardoor ze worden gekontinueerd. Onder een rechtvaardige verdeling van eigendom verstaat Mill daarentegen dat eenieder verzekerd is van een beloning naar ratio van zijn bijdrage aan het produktieproces. Daarbij is hij van mening dat er moet worden geëxperimenteerd met vormen van gemeenschappelijk eigendom, waardoor de arbeiders medezeggenschap krijgen in het produktieproces en in de bestemming van de opbrengsten ervan. De staat moet hiervoor in de economie interveniëren en heeft zo een functie in het bewerkstelligen van meer sociaal-economische gelijkheid (Mill, 1859 en 1861).

Ook Rousseau (1712-1778) en Marx (1818-1883) menen dat vrijheid en gelijkheid onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden. Vrijheid van het individu impliceert voor hen dat er geen uitbuiting plaatsvindt en dat het individu ook de konkrete materiële mogelijkheden heeft om zijn leven vorm te geven. Van daadwerkelijke vrijheid is pas sprake wanneer niemand gedwongen is zichzelf of zijn arbeid te verkopen. Dit betekent dat in een morele samenleving iedereen het recht heeft op voldoende eigendom om in zijn levensonderhoud en behoeften te voorzien en om zijn capaciteiten te ontplooiën. Op deze wijze stellen Rousseau en Marx nadrukkelijk het primaat van de sociaal-economische gelijkheid. Deze gelijkheid is een voorwaarde voor de individuele vrijheid en de mogelijkheden tot zelfontplooiing.

Rousseau wijst er ook op dat deelname aan de wetgevende politieke macht een belangrijke voorwaarde is voor de zelfbeschikking van het individu en voor de soevereiniteit van het hele volk. Hij benadrukt dat deze niet kunnen worden overgedragen aan een 'onafhankelijke' politieke macht. Zelfbeschikking impliceert direkte betrokkenheid van alle burgers bij de totstandkoming van de wetten. Deze wetten moeten worden begrepen als een uitdrukking van de algemene wil, die door de hele gemeenschap wordt bepaald. Bij Rousseau is hierdoor letterlijk sprake van een 'heerschappij door het volk'. Door deze opvattingen brengt Rousseau geen onderscheid aan tussen staat en maatschappij.

Verder moet vrijheid bij Rousseau worden begrepen als de gehoorzaamheid aan de algemene wil. Feitelijk wil dit zeggen gehoorzaamheid aan de wet die men zichzelf als lid van de gemeenschap heeft opgelegd. De burger wordt als het ware door de gemeenschap gedwongen om vrij te zijn. Alleen deze vrijheid maakt de mens werkelijk meester van zichzelf. Gedwongen vrijheid is volgens Berlin echter een gevaarlijk en totalitair aspekt van positieve vrijheid. Onder positieve vrijheid verstaat Berlin in eerste instantie de vrijheid om wezenlijk menselijke capaciteiten te ontplooiën. Dit duidt naast individuele zelfbeschikking ook op het individuele recht om actief deel te nemen aan de politieke macht. Deze politieke macht zou volgens Berlin kunnen worden misbruikt door het uitoefenen van dwang door een meerderheid die het overwicht krijgt bij

de nadere bepaling van dit positieve vrijheidsbegrip en bij de artikulatie van de algemene wil. Positieve vrijheid leidt op deze wijze volgens Berlin onvermijdelijk tot een schending van de meer essentiële negatieve vrijheid (Rousseau, 1762; Berlin, 1958).

Ook Marx is van mening dat staat en maatschappij geïntegreerd dienen te worden. Deze integratie is een voorwaarde voor de verwezenlijking van de menselijke natuur. Zoals ook J.S. Mill verstaat Marx hieronder het zelfstandig en vrij ontplooiën van wezenlijk menselijke capaciteiten. In tegenstelling tot J.S. Mill meent Marx echter dat het functioneren van een kapitalistische vrije markt hiermee onverenigbaar is. De arbeider is op die markt feitelijk gedwongen om zich te verkopen. Dit impliceert volgens Marx uitbuiting en vervreemding van zijn wezen. Daarbij is politieke emancipatie, die door de instelling van gelijke burgerlijke en politieke rechten in een liberaal-demokratische samenleving is gerealiseerd, slechts een beperkte vorm van algemeen menselijke emancipatie die Marx voor ogen heeft. Deze algemeen menselijke emancipatie betreft Marx voornamelijk op het economische proces, vandaar dat hij dit proces verder wil democratiseren. Dit wil zeggen, dat het economische proces zo omgevormd moet worden dat er geen sprake meer is van vervreemding van de arbeider van zijn arbeid, zijn produkt, zichzelf en van de medemensen. Deze omvorming bestaat eerst en vooral uit de vervanging van het privé-eigendom van de produktiemiddelen door een vorm van gemeenschappelijk beheer over deze middelen. Hierdoor verkrijgt de arbeider direkte invloed op de omstandigheden waarin hij werkt en leeft en op de allokatie en de distributie van de produktiemiddelen en de produkten. Van sociaal-economische ongelijkheid en uitbuiting is dan geen sprake meer en de 'autonome' burgerlijke staat zal afsterven (Marx, 1843 én 1858).

Uit deze opvattingen van de klassieken kan nu de konklusie worden getrokken dat er een onderscheid mogelijk is tussen politieke democratie en economische democratie. Politieke democratie heeft vooral betrekking op het politieke besluitvormingsproces in de vorm van een representatief politiek systeem. Dit politieke systeem is noodzakelijk om gelijke burgerlijke en politieke rechten te garanderen. Locke, Kant, Bentham en J.S. Mill stellen daarbij het primaat van de vrijheid en tonen vervolgens aan dat deze vrijheid gestalte krijgt door een dergelijk democratisch systeem. Een politieke democratie wordt ook gekenmerkt door een staat die zo min mogelijk interveniëert in economie en maatschappij. Economische democratie duidt eerder op de sociale en economische rechten van de burgers. Rousseau en Marx stellen daarbij in sterke mate het primaat van de sociaal-economische gelijkheid als (materiële) voorwaarde voor de vrijheid en de zelfbeschikking van het individu. Ook Mill benadrukt deze gelijkheid en de daarmee samenhangende uitgebreide economische interventie van de staat. Bij Rousseau en Marx gaat deze interventie zo ver dat er feitelijk sprake is van het samensmelten van staat en maatschappij.

2 Politieke democratie

In de bestaande westerse liberaal-demokratische samenleving heeft de staat zich ontwikkeld tot een verzorgingsstaat. Hoewel deze staat sterk interveniëert in de economie is er geen sprake van het samensmelten van staat en maatschappij. Deze ontwikkeling contrasteert met de klassieke liberale opvattingen over een minimale staat en eveneens met de klassieke opvattingen over economische democratie van Rousseau en Marx. De ontwikkeling van de verzorgingsstaat heeft wel geleid tot een uitgebreid net van sociale en economische rechten. Ook al zou er sprake zijn van een fiskale crisis van de verzorgingsstaat, dan nog staan deze rechten niet ter discussie. Desondanks houden sommige meer moderne theorieën vast aan een politieke democratie.

In bijvoorbeeld de theorie van Schumpeter en het vroege werk van Dahl heeft het begrip democratie betrekking op het proces van politieke besluitvorming. Door critici wordt deze theorie aangeduid als 'kompetitief elitisme'. In deze zogenaamde pluralistische theorievorming wordt een parlementair politiek systeem gerechtvaardigd als een mechanisme dat geschikt is om politieke leiders te kiezen, met name uit de daarvoor meest competente elites. De vooronderstelling hierbij is dat niet alle burgers een kollektieve politieke macht kunnen vormen, gezien de grootte en complexiteit van de moderne westerse samenleving. Dit betekent dat de burgers alleen kunnen deelnemen aan het politieke besluitvormingsproces door het uitbrengen van hun stem. Op deze wijze is het principe van vrijheid en gelijkwaardigheid tussen de burgers gerealiseerd. Er is dus geen sprake van permanente politieke participatie, waarmee zij een zekere politieke apathie van de burgers rechtvaardigen. Sterker nog, wanneer alle burgers zich aktiever opstellen en meer van de politieke macht gaan eisen, dan zou dit ten koste gaan van de stabiliteit en de efficiëntie van het democratische politieke systeem. In tegenstelling tot J.S. Mill zijn zij dus niet van mening dat deze politieke apathie afbreuk doet aan het democratische gehalte van het politieke systeem.

Verder stellen Schumpeter en Dahl dat excessieve politieke macht of misbruik van deze macht in een dergelijk democratisch politiek systeem ondenkbaar is. De reden hiervoor is dat de verschillende leiders van politieke partijen moeten concurreren in het verkrijgen van politieke steun van individuele burgers en van een groot aantal belangengroepen. Politieke macht wordt feitelijk overgedragen aan technokratische elites, die telkens weer nieuwe meerderheidskoalities moeten vormen. Op deze wijze is sprake van de heerschappij van elkaar opeenvolgende koalities van minderheden en kan een absolute meerderheid niet voorkomen. De reikwijdte van de politieke macht van de elites is bovendien beperkt door de grondwet, waarin de burgerlijke en politieke rechten van de burgers zijn vastgelegd.

Onder vrijheid verstaan Schumpeter en Dahl dus vooral politieke vrijheid om de besluitvorming te beïnvloeden, hetgeen tot uitdrukking komt in het stemgedrag. Deze vrijheid is gegarandeerd door de grondwet en door de competitieve werking van het politieke proces (Schumpeter, 1943, 250-302; Dahl, 1956).

Hedendaagse liberalen als Nozick, Friedman en Hayek hebben veel minder vertrouwen in de rechtvaardige werking van het politieke proces. Daarom leggen zij niet de nadruk op dit proces maar juist op het belang van de burgerlijke rechten en vrijheden. Nozick bijvoorbeeld beschouwt burgerlijke rechten, in navolging van Locke, als natuurlijke rechten van het individu. Met Locke baseert ook Nozick de rechtvaardiging van een politiek systeem op de autonomie en de onschendbaarheid van het individu. Deze autonomie komt tot uitdrukking in het natuurlijke recht op behoud en veiligheid van iemands leven, gezondheid, vrijheid en eigendom. Als iemand eigendom heeft verworven door oorspronkelijke eerste toeëigening, zonder dat een ander daar schade van ondervindt, of door ruil op basis van vrijwillige instemming dan is hij volgens Nozick ook vrij om naar eigen goeddunken over dit eigendom te beschikken. De staat heeft slechts de functie dit eigendomsrecht en andere natuurlijke rechten te garanderen.

De natuurlijke rechten van het individu impliceren volgens Nozick daarbij een morele randvoorwaarde aan het handelen van individuen én van de staat. Deze morele randvoorwaarde duidt erop dat een individu andere individuen geen schade mag berokkenen. Wanneer dit wel het geval is, dient de veroorzaker het slachtoffer daarvoor te compenseren. De staat moet de natuurlijke rechten van iedereen beschermen en daarvoor wettelijke maatregelen treffen. Wanneer de staat in het eigendom van de individuele burger intervieneert om een eventuele 'rechtvaardige' herverdeling van eigendom tot stand te brengen, schendt ook hij de morele randvoorwaarde. Als toch tot een dergelijke interventie wordt besloten volgens een democratisch besluitvormingsproces, dan betekent dit volgens Nozick desondanks dat deze herverdeling op grond van de morele randvoorwaarde onrechtvaardig is. De autonomie van het individu en zijn natuurlijke rechten worden dan immers geschonden. Nozick pleit dan ook voor een minimale staat. De enige functie van deze staat is alle leden in zijn territorium te beschermen tegen geweld, diefstal, fraude en de schending van vrijwillig afgesloten contracten. Door een monopolie van geweld garandeert deze staat de natuurlijke rechten van het individu en daarmee de autonomie van het individu (Nozick, 1974).

De filosoof Nozick relateert de autonomie van het individu en het natuurlijke recht op vrijheid vooral aan de vrije beschikking over eigendom. Ook voor de econoom Friedman is vrijheid vooral een economisch fenomeen. Hij omschrijft economische vrijheid als de vrijheid om op een markt een bepaalde ruilhandeling al of niet te verrichten. Het gaat met andere woorden om de vrijheid van een individu om zelf te be-

palen, op basis van vrijwilligheid, met wie en of hij die handeling verricht. Wanneer dit bijvoorbeeld de ruil van arbeid betreft, kunnen werkgever (vrager naar arbeid) en werknemer (aanbieder van arbeid) niet worden gedwongen om in te stemmen met bepaalde voorwaarden die een ander bij een dergelijke transactie stelt. De staat heeft zodoende geen interventiefunctie in de economie.

Nozick en Friedman beschouwen vrijheid dus in feite als negatieve vrijheid. Het gaat om de afwezigheid van dwang en beletsels bij het vrij beschikken over eigendom en het vrij verrichten van een bepaalde handeling. Politieke vrijheid staat dan voor de afwezigheid van willekeurige en dwangmatige uitoefening van politieke macht, die individuen of groepen individuen beperkt in hun mogelijkheden tot ontplooiing. Friedman voegt hieraan toe dat economische vrijheid een noodzakelijke voorwaarde is voor politieke vrijheid, in de betekenis van Schumpeter en Dahl. Friedman zegt zelf geen voorbeeld te kennen van een democratische samenleving waarin de politieke vrijheid van de burgers is gegarandeerd, zonder dat er tegelijkertijd sprake is van economische activiteiten op een vrije markt (Friedman, 1962, 7-16).

Volgens Friedman is de functie van de staat slechts het vastleggen van wettelijke regels, die individuele vrijheid mogelijk maken. Hij is van mening dat absolute individuele vrijheid onmogelijk is, omdat de vrijheid van de een dan in konflikt komt met de vrijheid van de ander. De staat moet dus aangeven welke handelingen op een vrije markt al of niet zijn geoorloofd. Dit betekent dat de staat vooral een functie heeft in het handhaven van 'law and order'. De staat moet daarbij het recht op eigendom definiëren en conflicten met betrekking tot dit recht beslechten. Verder moet de staat niet alleen vrijwillig gesloten contracten sanktioneren, maar ook competitie aanmoedigen, een monetair raamwerk vormgeven en tenslotte zorgdragen voor de bestaansvoorwaarden van diegenen die daar zelf geen verantwoordelijkheid voor kunnen dragen, zoals geestelijk en lichamelijk gehandicapten.

In tegenstelling tot Nozick is Friedman dus niet van mening dat het eigendomsrecht een natuurlijk recht is. Volgens Nozick bestaat het eigendomsrecht onafhankelijk van een staat, die slechts de functie heeft dit natuurlijke recht te beschermen. Nozick stelt vervolgens dat de staat niet mag interveniëren in het recht op eigendom. Met Nozick is Friedman ervan overtuigd dat de staat zo min mogelijk moet interveniëren in de economie en in het eigendomsrecht en geen functie heeft in het creëren van sociaal-economische gelijkheid. In zijn opvattingen over de werking van de vrije markt onderscheidt Friedman zich echter van Nozick. Om te beginnen stelt Friedman dat de staat iedereen als gelijken behoort te behandelen. Dit principe van gelijke behandeling is verenigbaar met het principe van verdeling op een vrije markt. Het verdelingsprincipe houdt in dat iedereen het recht heeft op het produkt dat met eigen middelen wordt geproduceerd. Aangezien niet iedereen over eigen middelen beschikt, is er sprake van een ongelijke materiële

eigendomsverdeling. Friedman is daarbij van mening dat ook immateriële gelijkheid onmogelijk is, gezien de verschillen tussen mensen in hun voorkeuren, overtuigingen en capaciteiten. De ongelijke verdeling van materiële eigendom compenseert volgens Friedman echter de ongelijke verdeling van immateriële zaken. Iemand die bijvoorbeeld een voorkeur heeft voor veel vrije tijd en minder inkomen boven veel arbeidsuren en een hoog inkomen, heeft op grond hiervan geen recht op meer dan dat mindere inkomen. Friedman stelt vervolgens dat de vrije markt op deze wijze per saldo in gelijke mate beantwoordt aan de materiële en immateriële behoeften van iedereen. Hij voegt hieraan toe dat de verdeling van eigendom op een vrije markt de volgende twee voordelen heeft. Allereerst resulteert uit vrijwillige transakties op een vrije markt een efficiënte allokatie van de produktiemiddelen en daardoor een zo groot mogelijke welvaart. Individuen verrichten immers alleen die transakties die wederzijds voordelig zijn. Bovendien impliceert een ongelijke verdeling van eigendom een ongelijke verdeling van economische macht. Volgens Friedman is juist deze ongelijke economische machtsverdeling een instrument in de bestrijding van centralisatie en willekeurige uitoefening van politieke macht. Zoals gezegd, economische vrijheid is een noodzakelijke voorwaarde voor politieke vrijheid (Friedman, 1962, 22-36 én 161-171).

Met Nozick en Friedman is ook Hayek van mening, dat in een rechtvaardige liberale samenleving niet door de staat mag worden vastgelegd wie over welke middelen mag beschikken en hoe deze middelen moeten worden gebruikt. Enkel het vastleggen van een algemeen wettelijk kader, waarbinnen individuen vrij zijn hun doelstellingen na te streven, is volgens Hayek een functie van de staat. Bij al deze auteurs is dus eerder sprake van een 'heerschappij over het volk' door wetgeving, dan van een 'heerschappij door het volk'. In deze betekenis kunnen zij als 'legal democrats' worden getypeerd.

Hayek houdt zich uitdrukkelijker dan Nozick en Friedman bezig met de institutionele vorm van de staat. Hij is een voorstander van een representatief politiek systeem wanneer dit funktioneert binnen een algemeen wettelijk kader. Dit kader omvat de voor ieder individu gelijke burgerlijke en politieke rechten. Hayek benadrukt dat deze rechten, bijvoorbeeld vastgelegd in een grondwet, ertoe dienen om de (negatieve) vrijheid van de burger te waarborgen. Dit wettelijk kader stelt zodoende grenzen aan de invloed van de staat op de burgers. Deze grenzen betreffen volgens Hayek het onvervreemdbare recht van het individu om in vrijheid zijn eigen overtuigingen en voorkeuren te ontwikkelen, zijn doelstellingen na te streven en zijn capaciteiten te ontplooiën. Participatie aan de politieke macht middels stemrecht voorkomt dat de politieke macht deze grenzen overschrijdt. Hayek wijst daarbij op het gevaar van de ongelimiteerde politieke macht van een meerderheid. Wanneer dit het geval is, komt de individuele vrijheid van de burger in gedrang. Ook dit moet door algemene wetgeving worden voorkomen. Uiteindelijk vat

Hayek democratie op als een middel voor individuele vrijheid. Hayeks opvattingen over een 'legal democracy' geven op deze wijze de contouren aan van een vrije marktmaatschappij en een minimale protektieve staat (Hayek, 1960 én 1976).

Deze typering van politieke democratie is in feite ook kenmerkend voor de opvattingen van Nozick en Friedman. Voor Nozick, Friedman en Hayek is sociaal-economische gelijkheid eerder strijdig met het primaat en het ideaal van individuele vrijheid, dan een waarde die door een democratisch politiek systeem moet worden gerealiseerd. In het geval een meerderheid haar politieke macht misbruikt, kan een democratie zelfs een bedreiging vormen voor de politieke en economische vrijheid van de burgers. Vandaar ook dat zij wantrouwend staan ten opzichte van de werking van het democratische besluitvormingsproces. De autonomie van het individu komt bij deze auteurs uiteindelijk tot uitdrukking in gelijke burgerlijke en politieke rechten en vrijheden, waarbij de staat zo min mogelijk intervenueert in het individuele domein van de burger.

3 Economische democratie

In zijn meer recente werk verzet Dahl zich tegen deze beperkte opvatting van democratie. Hij toont in navolging van Tocqueville aan, dat gelijkheid in politiek én economisch opzicht onder bepaalde voorwaarden niet strijdig is met het vrijheidsideaal. Volgens Dahl voldoet de bestaande liberaal-demokratische samenleving aan deze voorwaarden: - een grote mate van materiële welvaart; - een grote verscheidenheid van economische macht; - een constitutionele scheiding van politieke macht - en tenslotte de westerse democratische traditie.

Daarnaast is Dahl van mening dat het democratische gehalte van de liberaal-demokratische samenleving wordt ondergraven door de bestaande economische vrijheid. Deze economische vrijheid wordt gekenmerkt door het privé-eigendom van een onderneming. Op dit typische kenmerk en de daarmee gepaard gaande bestaande eigendomsverdeling heeft Dahl kritiek. Hij meent dat er geen aanleiding is om het privé-eigendom van een onderneming te beschouwen als een fundamenteel en onvervreemdbaar recht. Dit eigendom is volgens Dahl immers niet gebaseerd op de verdienste van de eigenaar, op zijn arbeid of op een natuurlijk recht op de vrije beschikking over zijn leven. Ook heeft de leiding van een onderneming een autoritair, hiërarchisch en ondemokratisch karakter. De controle is in handen van enkelen, te weten de aandeelhouders en de managers, en niet van degenen die direkt bij de produktie betrokken zijn. Verder heeft het privé-eigendom van een onderneming op grote schaal sociaal-economische ongelijkheid tot gevolg. Door deze ongelijkheid is volgens Dahl ook geen sprake van gelijke mogelijkheden om de politieke besluitvorming te beïnvloeden. De mogelijkheden daartoe zijn veel groter voor een onderneming, die economi-

sche sankties kan treffen tegen de staat, dan voor een belangengroep die financieel afhankelijk is van de staat. Op deze wijze wordt dus de politieke vrijheid en gelijkheid van de burgers bedreigd door de bestaande economische vrijheid, de hiërarchische ondernemingsstructuur en de sociaal-economische ongelijkheid.

Demokratie betekent voor Dahl daarentegen politieke én economische democratie. Voor de realisering van economische democratie moet de staat interveniëren in het individuele eigendomsrecht van een onderneming. Deze interventie moet leiden tot een voor iedereen gelijk recht op de toegang en het gebruik van een deel van de maatschappelijke welvaart. De staat heeft dus een belangrijke herverdelende functie in het verdelen van dit eigendom over alle burgers. Daarnaast moeten ondernemingen zoveel mogelijk door de werknemers zelf worden bestuurd en gecontroleerd. Dahl is een voorstander van een systeem van arbeiderszelfbestuur, aangezien dit systeem volgens hem zal afrekenen met de bestaande verschillen in vermogens, inkomen, status en macht. De met een economische democratie gepaard gaande sociale en economische rechten leiden op deze wijze tot individuele zelfbeschikking en zelfbestuur (Dahl, 1985, 44-57 én 69-83).

Deze opvattingen over economische democratie komen in zekere zin overeen met de opvattingen over economische democratie van C.B. Macpherson. Met zijn opvattingen bekritiseert Macpherson Bentham en baseert hij zich uitdrukkelijk op J.S. Mill. Macpherson benadrukt dat bij Bentham enkel de zogenaamde utilitaristische klaim centraal staat. Deze klaim duidt erop dat in een rechtvaardige samenleving individueel nut wordt gemaximaliseerd. Vandaar dat Bentham de mens opvat als een oneindige konsument. J.S. Mill stelt daar volgens Macpherson tegenover dat in een rechtvaardige en democratische samenleving de macht van het individu wordt gemaximaliseerd. Macht binnen deze zogenaamde democratische klaim moet worden opgevat als de mogelijkheden van het individu om zijn capaciteiten te ontwikkelen. Ook Macpherson acht een samenleving pas democratisch, wanneer iedere burger een gelijk en effectief recht heeft om zijn wezenlijk menselijke capaciteiten te gebruiken en te ontplooien. Democratie impliceert voor hem dan ook dat alle burgers in gelijke mate moeten beschikken over de middelen waarmee zij zich kunnen ontplooien, zowel bestaansmiddelen als produktiemiddelen (Macpherson, 1973, 3-76).

Met Dahl stelt Macpherson op deze wijze het primaat van de sociaal-economische gelijkheid. Gelijkheid heeft bij deze auteurs niet zozeer betrekking op gelijke burgerlijke en politieke rechten, maar vooral op sociale en economische rechten. Onder een economische democratie verstaat ook Macpherson een rechtvaardige ofwel gelijke verdeling van arbeid, inkomen, macht en welvaart. Alleen dan blijft de autonomie van het individu ongeschonden en kan hij tot zelfontplooiing komen. Voor de realisering van deze gelijke verdeling moet de staat ingrijpen in de al-

lokatie van de produktiemiddelen en in de distributie van het inkomen. Hierdoor kan zowel bij Macpherson als bij Dahl worden gesproken over een verwevenheid tussen staat en maatschappij.

Macpherson is verder met Dahl van mening, dat een economische democratie alleen kan functioneren als er geen concentratie van economische macht bestaat. Deze zou namelijk de politieke besluitvorming zo kunnen beïnvloeden dat sociaal-economische gelijkheid niet wordt gerealiseerd. Vandaar dat ook Macpherson pleit voor een systeem van arbeiderszelfbestuur. Hijzelf typeert dit systeem als een industriële democratie. Deze industriële democratie duidt op de medezeggenschap van de werknemers in de omstandigheden waarin zij werken en het zinvolle karakter van dit werk (Macpherson, 1985, 35-37).

Voor de realisatie van een economische democratie is volgens Macpherson een politieke democratie een noodzakelijke voorwaarde. De burgers moeten direkt inspraak hebben in de genoemde allokatie- en distributiefunctie van de staat. Deze inspraak krijgt gestalte binnen een door Macpherson aangeduide participatie-democratie. Hiermee bedoelt hij een piramidale organisatie van de samenleving, waarbinnen de burgers hun vertegenwoordigers kiezen en controleren vanaf de basis tot de politieke top. Deze vorm van participatie kan alleen worden gerealiseerd als er op alle niveaus de welwillendheid bestaat om zich te laten controleren. Tegelijkertijd moeten de burgers de politieke apathie van zich afschudden, die ook volgens Macpherson het bestaande westerse democratische politieke systeem kenmerkt (Macpherson, 1977, 93-115).

Macpherson en Dahl zijn ervan overtuigd dat de vrijheid van het individu binnen een dergelijke economische democratie volledig is gewaarborgd. Met vrijheid bedoelen zij de politieke en economische vrijheid van het individu om zich volledig te ontplooien en daarmee ook de mogelijkheden tot zelfontplooiing. Deze positieve opvatting van vrijheid duidt dus op de autonomie van het individu en op de individuele zelfbeschikking. Zoals gezegd, Berlin waarschuwt voor het gevaar dat positieve vrijheid omslaat in een tirannie van degenen die de politieke macht misbruiken (Berlin, 1958). Een meerderheid of een zogenaamde intellectuele voorhoede zou ook in een participatie-democratie haar ideeën over een rechtvaardige verdeling aan de burgers kunnen opleggen. Ook Hayek waarschuwt hiervoor. Onvervreembare burgerlijke en politieke rechten zijn voor Hayek een randvoorwaarde voor het uitoefenen van politieke macht. Deze randvoorwaarde moet worden vastgelegd in een algemeen wettelijk kader. Een dergelijk kader ontbreekt in Macphersons opvattingen over een participatie-democratie. Macpherson benadrukt dat de belangen van de burgers in een economische democratie niet fundamenteel met elkaar in strijd zijn. Aangezien iedereen gelijke mogelijkheden tot zelfontplooiing heeft, is er geen aanleiding om de mogelijkheden van anderen te beknotten. De positieve vrijheid van de een komt dan niet in konflikt met de negatieve vrijheid van de ander (Macpherson, 1973, 95-119). Het is evenwel niet gegarandeerd

dat bepaalde burgers geen misbruik zullen maken van de politieke macht door te interveniëren in de ontplooiingsvrijheid van anderen (Meijs en Jansen, 1989, 126).

4 De autonomie van het individu

Uit het voorafgaande is gebleken dat ook in de meer moderne theorievorming twee verschillende interpretaties van democratie mogelijk zijn, te weten politieke en economische democratie. De opvattingen over een politieke democratie benadrukken dat een minimale staat het primaat van de vrijheid en de daarmee samenhangende burgerlijke en politieke rechten moet waarborgen. De opvattingen over een economische democratie benadrukken dat een sterk interveniërende staat het primaat van de sociaal-economische gelijkheid en de daarmee samenhangende sociale en economische rechten moet bewerkstelligen. De realisatie van negatieve vrijheid lijkt dus te kontrasteren met de realisatie van sociaal-economische gelijkheid en vice versa. Ondanks de verschillende interpretaties van democratie, stellen beide dat de autonomie van het individu moet zijn gegarandeerd. Echter, het tegelijkertijd en strikt vasthouden aan deze opvattingen over de waarden vrijheid en gelijkheid lijkt te impliceren dat de autonomie van het individu onherroepelijk wordt geschonden.

Van de bestaande verzorgingsstaat kan evenwel worden gezegd dat hij beide waarden tegelijkertijd in bepaalde mate realiseert. Dit blijkt ook uit de rechtvaardigheidstheorie van Rawls, die in het algemeen wordt beschouwd als een legitimatie van de herverdelingsfunctie van de verzorgingsstaat. Rawls legitimeert de uitgebreide functies van de verzorgingsstaat expliciet op basis van de autonomie van het individu. Deze autonomie blijft volgens hem ongeschonden, wanneer de staat vrijheid én een zekere mate van sociaal-economische gelijkheid tegelijkertijd realiseert. Daarvoor moet de staat vrijheid en gelijkheid wederzijds beperken.

Rawls legitimeert de functies van de staat met bepaalde rechtvaardigheidsprincipes, die hij typeert als 'justice as fairness'. Het eerste principe is het vrijheidsbeginsel dat de politieke vrijheid en gelijkheid tegelijkertijd waarborgt, doordat iedereen in gelijke mate een beroep kan doen op hetzelfde, meest uitgebreide en volledige systeem van grondrechten en politieke vrijheden. Het tweede principe is het sociaal-economische principe dat tweeledig is en dat ondergeschikt is aan het politieke principe. Binnen het sociaal-economische principe heeft het principe van de gelijke verwervingskansen de prioriteit. Daarnaast spreekt Rawls over het principe van de compenserende ongelijkheden. Dit principe stelt dat de minst bevoorrechten er uiteindelijk op vooruit moeten gaan. Is dit niet het geval, dan moet de staat ingrijpen om dit te bewerkstelligen. De staat interveniëert in het eigendom van de burgers om een

zekere mate van sociaal-economische gelijkheid te realiseren, maar geen volledige gelijkheid. Naast gelijke burgerlijke en politieke rechten pleit Rawls zodoende ook voor bepaalde sociale en economische rechten. Hierdoor worden grenzen gesteld aan de economische vrijheid van de burgers.

Door op deze wijze de nadruk te leggen op de autonomie van het individu is er bij Rawls in zekere zin sprake van een synthese tussen politieke en economische democratie, hoewel hij zijn rechtvaardigheidsprincipes niet direct toepast op de werking van het productieproces zelf maar eerder op de resultaten ervan. De autonomie van de burgers blijft in een volgens deze principes georganiseerde institutionele structuur ongeschonden, aangezien de levensverwachtingen van de een niet worden opgeofferd aan die van een ander. Rawls baseert zich met deze opvatting over autonomie uiteindelijk op het deontologisch liberalisme van Kant. Rawls is met Kant van mening dat iedere burger ook altijd een doel op zich is (Rawls, 1972, 195-310).

Ook de politieke theoretici Held, Keane en Bobbio brengen in recente publikaties de autonomie van het individu expliciet in verband met een democratische ordening van de samenleving, waarbinnen vrijheid en gelijkheid in bepaalde mate voor alle burgers zijn gerealiseerd. De autonomie van het individu blijft volgens hen ongeschonden wanneer zowel misbruik van politieke macht als excessieve economische macht worden bestreden. Dit betekent dat staat én economie moeten worden gedemocratiseerd, en wel zodanig dat staat en economie de voorwaarden voor elkaars democratisering zijn. Ook Held, Keane en Bobbio komen zo tot een synthese van elementen uit de politieke en economische interpretaties van democratie (Held, 1984 én 1987; Bobbio, 1987; Keane, 1987 én 1988).

Democratisering van de staat betekent dat de mogelijkheden tot participatie aan de politieke macht moeten worden vergroot, analoog aan de opvattingen van Dahl en Macpherson. In navolging van de opvattingen van Hayek, zijn zij ook van mening dat misbruik van politieke macht moet worden bestreden door de 'heerschappij door het volk' te binden aan wettelijk geformuleerde randvoorwaarden in de vorm van burgerlijke en politieke rechten.

Met hun opvattingen over democratisering van de economie sluiten zij aan bij de opvattingen over economische en industriële democratie van Dahl en Macpherson. Deze democratisering duidt op de uitbreiding van democratische procedures die het recht op zelfbeschikking en zelfbestuur nader vormgeven. Dit wil zeggen, dat de burgers ten alle tijde moeten kunnen meebeslissen over de omstandigheden waarin ze werken en leven. Er is pas sprake van volwaardige menselijke vrijheid wanneer alle burgers daartoe in staat worden gesteld. Dit impliceert dat de (economische) vrijheid van de een mogelijkserwijs wordt beperkt door de invloed die anderen op deze omstandigheden kunnen uitoefenen.

Held, Keane en Bobbio zijn daarbij van mening dat democratische procedures binnen de economie op den duur directe staatsinterventie in de economie overbodig maken. Het effect van deze economische democratie is, naast verregaande sociaal-economische gelijkheid, dat economische macht zich niet concentreert in de handen van enkelen. Wat deze non-interventie van de staat betreft, sluiten zij overigens aan bij Nozick, Friedman en Hayek. In navolging van Friedman benadrukken zij ook dat een gedecentraliseerde economische machtsverdeling in feite funktioneert als instrument tegen ongewenste staatsinterventies en willekeurige uitoefening van politieke macht.

De konklusie is dus dat volledige autonomie in de betekenis van individuele zelfontplooiing en zelfbeschikking van de burgers een wederzijdse beperking van vrijheid en gelijkheid met zich meebrengt. Dit wil zeggen, dat alle burgers de mogelijkheden moeten hebben hun capaciteiten te ontplooiën en te ontwikkelen. Alleen door op deze wijze de nadruk te leggen op de autonomie van het individu is een synthese mogelijk tussen politieke en economische democratie. Binnen een dergelijke synthese is geen sprake van enige prioriteit van vrijheid of gelijkheid maar zijn beide waarden in politiek én economisch opzicht in bepaalde mate gerealiseerd.

Deze konklusie verwoordt Held zeer expliciet in wat hij noemt 'het autonomie-principe':

"individuen moeten vrij en gelijk zijn bij de vaststelling van de omstandigheden waarin ze leven; dit wil zeggen, ze moeten gelijke rechten genieten (en derhalve gelijke plichten kennen) bij de konkrete invulling van het raamwerk dat de voor hen beschikbare mogelijkheden schept en inperkt, mits ze dit raamwerk niet gebruiken om de rechten van anderen te schenden" (Held, 1987, 271).

Literatuur

- Bentham J., *Fragment on Government*, 1776
 Bentham J., *Principles of the Civil Code*, 1843
 Berlin I., *Two Concepts of Liberty*, 1958, in: Berlin I., *Four Essays on Liberty*, 1969
 Bobbio N., *The Future of Democracy*, 1987
 Clercq B.J. de, *Macht en Principe. Over rechtvaardiging van politieke macht*, 1986
 Dahl R.A., *A Preface to Democratic Theory*, 1956
 Dahl R.A., *A Preface to Economic Democracy*, 1985
 Friedman M., *Capitalism and Freedom*, 1962
 Hayek F.A., *The Constitution of Liberty*, 1960
 Hayek F.A., *The Road to Serfdom*, 1976
 Held D., *Beyond liberalism and Marxism?*, in: McLennan G., Held D. and Hall S. (eds.), *The Idea of the Modern State*, 1984
 Held D., *Models of Democracy*, 1987

- Kant I., *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre. Metaphysik der Sitten, Erster Teil*, 1797
- Keane J., *Democracy and Civil Society*, 1988
- Keane J. (ed.), *Civil Society and the State*, 1988
- Kostede N., *Staat und Demokratie. Studien zur politischen Theorie des Marxismus*, 1980
- Locke J., *Two Treatises of Government*, 1690
- Macpherson C.B., *Democratic Theory. Essays in retrieval*, 1973
- Macpherson C.B., *Berlin's Division of Liberty*, in: Macpherson C.B., *Democratic Theory. Essays in retrieval*, 1973
- Macpherson C.B., *The Life and Times of Liberal Democracy*, 1977
- Macpherson C.B., *The Rise and Fall of Economic Justice and other essays*, 1985
- Marx K., *Kritik des Hegelschen Staatsrechts*, 1843
- Marx K., *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, 1858
- Meijs P. en Jansen W., *Eigendom tussen politiek en economie. Naar een moderne opvatting van eigendom*, 1989
- Mill J.S., *On Liberty*, 1859
- Mill J.S., *Considerations on Representative Government*, 1861
- Nozick R., *Anarchy, State, and Utopia*, 1974
- Rawls J., *A Theory of Justice*, 1972
- Rousseau J.-J., *Du Contrat Social*, 1762
- Schumpeter J.A., *Capitalism, Socialism and Democracy*, 1943